

Proto-Macarlar ve Orta Çağ'da Türklerle İlişkileri¹

Egemen Çağrı MIZRAK²

Öz

Uralik halklar zümresinin Ugor kolu menşeli Proto-Macarların tarihi, başlangıç sahası olarak kabul edebileceğimiz kadim ana-yurt coğrafyası (*Urheimat*) olan Ural Dağları'nın doğusundan Batı-Güney Sibirya'ya uzanan geniş coğrafyada Türk kökenli halklarla iç içe olmuştur. Günümüzde dahi bu ortaklığın (Türk-Ugor) maddi verileri ilk yurt diyebileceğimiz Sibirya'da gerek antropolojik ve genetik gerekse de sosyo-kültürel safhalarda görülmektedir. Macarların, bilinen ilk yurtlarına dair bilgiler ise bizi daha çok Ural Dağları'nın güneyi, Kama-Yayık nehirleri arası ve doğusuna, bilhassa Başkırıya sahasına götürmektedir. Tarihi ve coğrafi kayıtlar bağlamında Macar-Türk bağlantısının en etkin bir şekilde varlığından bahsedebileceğimiz dönem MS V. yüzyılda vuku bulan büyük Ogur göçleriyle başlamakta ve MS IX. yüzyılın sonlarına kadar uzanmaktadır. Bu zaman diliminde Macarların, Hun-Ogur-Sabir-Hazar-Gök Türk unsurlarıyla güçlü bağlar kurdukları ve kaynaklarda genel itibarıyla Türklerle ilişkilendirildikleri görülmektedir.

Anahtar Sözcükler

Macar
Proto-Macar
Türk
Sabir
Ogur
Bakhat (Bakhta)

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 02.12.2022

Kabul Tarihi: 20.01.2023

Doi:

10.20304/humanitas.1213787

The Proto-Hungarians and their Relations with Turks in the Medieval Period

Abstract

The history of proto-Hungarians, originating from the Ugor branch of the Uralic stock, was intertwined with the Turkic peoples in a wide geography stretching from the east of the Ural Mountains to the Western-Southern Siberia as also their hypothetical ancient homeland (*Urheimat*). Even today, the material data of this partnership in Siberia can be seen in both anthropological-genetic and cultural phases. The information about the first known homeland of the Hungarians takes us mostly to the southern slopes of the Ural Mountains between the Kama-Yayık rivers and to the east, especially the Bashkiria region. The historical and geographical records on Hungar-Turk connection were most effectively abundant from the fifth century AD to the end of the ninth century. In this time period the Hungarians, who were generally associated with the Turks in written sources, established strong ties with the Hun-Ogur-Sabir-Khazar and Gok Turk elements.

Keywords

Hungarian
Proto-Hungarian
Turk
Sabir
Ogur
Bakhat (Bakhta)

About Article

Received: 02.12.2022

Accepted: 20.01.2023

Doi:

10.20304/humanitas.1213787

¹ Bu makale, 20-23 Ekim 2022 tarihleri arasında Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi'nde düzenlenen INCSOS VIII. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunulan "Proto-Macarlar ve Erken Ortaçağ'da Türklerle İlişkileri" isimli bildirinin genişletilmiş ve geliştirilmiş versiyonudur.

² Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Tekirdağ/Türkiye, ecmizrak@nku.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9876-9971

Giriş

Proto-Macarların kökenine dair tartışmalar XIX. yüzyıldan günümüze iki ana tez üzerinden devam etmektedir: Bunlardan ilki (Türk tezi), Macarların etnik olarak esasında Türk kökenli oldukları lakin yakın komşuları ve dostları olan Ugorlarla girdikleri yoğun etkileşimler sonucunda Ugorlaştıklarını savunurken; diğeri ise Macarların esasında Ugor kökenli bir kavim olduğunu lakin Türklerle iç-içe geçmiş kadim bir “ortak/simbiyotik” yaşam sürdürdükleri için Türk etkisine girdiklerini savunmaktadır (Ugor Tezi). Bilimsel olarak her ne kadar Macarların Fin-Ugor kökenli olduğu tezi güçlü kanıtlarla kabul edilmiş olsa da Türk kökeni tezinin de Armin Vambery’den itibaren önemli savunucuları bulunmaktadır. Macar bilim adamları arasındaki bu köken tartışması “Ugor-Türk Savaşı” olarak adlandırılmıştır. Ugor tezinin ilk temsilcisi ise Jozsef Budenz olmuştur.

Macarların esas nüvesini Türklerin oluşturduğunu savunan meşhur Türkolog Rásonyi’nin bu husustaki görüşleri önemlidir:

Tuna Bulgarlarının tarihlerinin başlangıcında ve Slavlaşmadan önce ne hakla Türk kavimleri arasında sayıyorsak, Macarları da aynı hakla Türklerle akraba olarak mütalâa ediyoruz. Hatta daha büyük hakla, zira Macarların esas nüvesini Türklerle birlikte yabancı unsur Slavlar değil, belki Türklerle en eski çağlardan beri bağları olan Fin-Ugor’lar teşkil eder. Daha basit bir ifadeyle Türkler, Macarların babası, Fin-Ugorlar ise anasıdır (Rasonyi, 1993, s. 118).

F. Eckhart, Macar kavminin Ugor ve Türk unsurların karışmasından meydana geldiğini belirtirken (Eckhart, 2010, s. 2-3; Şen, 2016, s. 26); G. Németh de benzer bir şekilde bunun “akrabalık benzeri kadim bir ilişki” olduğu kanısındadır. István Zichy’ye göre, Macarlar, bir Türk kavimi iken daha sonraları Fin-Ugorlar arasında eriyerek dil değiştirmişlerdir. Macarları Ugor kökenli gören (Kama-Ural hattı ve Batı Sibiryâ) István Vásáry, Macar-Türk ilişkisini bir “simbiyoz” ilişki olarak kabul ederken, başlangıçta V. yüzyıldan sonra geliştiğini düşündüğü bu etkinin dil ve kültürel boyutlardaki yoğunluğundan dolayı “Fin-Ugor” kökeni tezinin kimi bakımlardan düzeltilmesi gerektiğini savunmuştur (Doğan, 2007, s. 4; Vasary, 2007, s. 229). Tibor Halasi-Kun’nun ise bu hususta çok dikkat çekici bir hipotezi vardır. Ona göre XIII. yüzyılda Orta Asya ve Orta Doğu’yu istila eden Moğolların, Türklerle evliliklerle dillerini kaybedip “Türkleşmeleri” gibi Türk kökenli-dilli erkek egemen savaşçı Macarlar da hâkimiyet bölgelerindeki yoğun nüfuslu Ugor kadınlarla evlenerek birkaç nesil sonra dillerini kaybetmişlerdir (Halasi-Kun, 1980, s. 890-892).

Macarların Kadim Ana-Yurtları

Günümüzde iki ana grup üzerinden sınıflandırılan Ural kavimlerinin (Fin-Ugor ve Samoyed) ilk ana-vatanının (*Urheimat*) neresi olduğuna dair üç farklı kuram vardır: bunlardan ilki Polonya ile Oka Nehri arasındaki ormanlık saha; ikincisi, “klasik görüş” olarak da nitelendirilen Oka, Vyatka ve Belaya ırmak havzalarını da içine alan Orta İdil-Kama hattı; üçüncü ve muhtemelen en güçlüsü olan Batı, Kuzey-batı Sibirya ve Aşağı Obi'yle Ural Dağları arasında kalan coğrafya. Ural birliğinin, MÖ VI.- IV. bin arasında Samoyedleri meydana getirecek unsurların uzaklaşmasıyla Samoyed (en bilindik temsilcileri Kuzey kolundan Nenetler ile Güney kolundan Selkuplardır) ve Fin-Ugor şeklinde bölündüğü hipotez edilmektedir. Ardından Fin-Ugor birliği bu defa Batı'ya Baltık sahasına yapılan göçler nedeniyle MÖ III.-II. bin arasında son buldu. Bu ayrılık döneminde Ugor birliğinin Batı Sibirya-Ural Dağları-Kama Nehri hattındaki ana-vatanda yaşamaya devam ettiler. Ugor birliğini oluşturan unsurlar söz konusu coğrafyada yoğunlaşmış ve muhtemelen MÖ 500'lere kadar dil birliğini korumuşlardır. Konumuz bağlamında bizi ilgilendiren Ugor alt-grubu; Macarlar ile Ob-Ugor halkları olan Hantılar (Ostyak) ve Mansilerden (Vogul) meydana gelmektedir (Golden, 2000, s. 313-314; Golden, 2002, s. 214). Güney Trans-Ural sahası da Kushnarenko kültürünün yayıldığı sahalar başta olmak üzere yine Cis-Ural sahasındaki (Başkırıya ve orman kuşağı hattı) Lomovotovo ve Nevolino kültürleri Macarların atalarıyla bağlantılıdır (Csáky, Gerber, Szeifert, Egyed, Stégmár, Gennad'evich, Botalov, Grudochko, Matveeva, Zelenkov, Sleptsova, Goldina, Danich, Mende, Türk, Szecsenyi-Nagy, 2020, 19137).

Gerek Ugor ana-vatanı olan Batı Sibirya'da gerekse Türk ana-vatanı Güney Sibirya'da ayrıca Saka-Hun çağı bağlamında gerçekleşen atlı-savaşçı Türk yayılmaları göz önüne alındığında Türk-Ugor etkileşiminin en azından Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'nın sonlarına kadar söz konusu yaşam-alanlarında bilhassa fizik antropolojik-genetik açıdan vuku bulmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Ünlü İngiliz antropolog ve etnolog Haddon (1911), Ugor stoğunun fiziksel olarak Türklerle akraba-benzer, fakat dil olarak birbirlerinden farklı olduklarını belirterek, bu yakınlığın/iç içe geçişin köklerinin kadim zamanlarda Yenisey Nehri civarı ve onu besleyen ırmak kollarında gerçekleştiği kanaatindeydi (Haddon, 1912, s. 18). Bununla birlikte MÖ 500'lerden itibaren Uralların güneyindeki orman-bozkır kuşağında Macarlar özelinde söz konusu Türk etkileşimi muhtemel bazı İndo-İrani göçebe unsurlarında katkı yapacağı yeni bir boyuta geçecektir. Dil bilimsel olarak Erken dönem Macarcada ilk yaşam-alanları ve göç ettikleri coğrafyalarla bağlantılı olarak başlangıçta Türk ve İrani daha

sonrasında ise Slavik tesirler görülmekle beraber Róna-Tas'ın da belirttiği gibi Macarlar, Ugor dilli fakat Türk gibi görünen ve Türk gibi yaşayan bir kavimdi.

MS V.-IX. Yüzyıllar Arasında Macar-Türk İlişkileri

Esasında yazılı kaynaklar bağlamında Türk-Macar ortaklığının en yoğun olarak yaşandığı dönem kuvvetle muhtemel MS V.-IX. yüzyıllar arasında gerçekleşmiştir. Bu dönemi Ogur-Sabir-Hazar Evresi olarak da ifade edebiliriz. Proto-Macarlar'ın genellikle doğrudan “Türk” ya da Türklerin bir kolu olarak tanımlandıkları ve kesin bir şekilde Türk stokunun bir parçası olarak şekillendikleri (etnik, siyasi-askeri, kültürel) bir süreçtir. Öyle görülüyor ki ilk göçte Başkırya onların ana-bölgesi olarak kalmış olmakla beraber Azak Denizi'ne uzanan geniş bir coğrafyada Ogurlarla birlikte güçlü bir etki alanına sahiplerdi. Lakin Onogur-Bulgarya'nın Hazarlar tarafından dağıtılması (MS 670-680'ler) ve devamında yaşanan gelişmelerle birlikte İtil Bulgarlarıyla birlikte onlara bağlanmış olmalıydılar.

MS IV. yüzyılın ikinci yarısından (370'ler) itibaren Avrupa'ya yayılan Hunlar, 455 civarındaki Nedao Savaşı'ndan sonra Küçük İskitya (Dobruca civarı) ardından merkez üsleri olan Karadeniz-Hazar bozkır kuşağına çekilmişlerdir. Bu “geri-dönüşle” hemen hemen eş-zamanlı olarak doğudan gelen ve Hunlarla yakın akraba oldukları düşünülen Ogurlar, Avarlar tarafından itilen Sabirlerin baskısı nedeniyle bölgeye göç etmişlerdir. Ugor kökenli Macarların, Türk kökenli Ogur boylarıyla temas halinde buldukları düşünülen Batı Sibiry, Güney Urallar ve Kazakistan'da; Uralik ana-vatanlarını terk ederek Ogurlar önderliğinde eski Sarmato-Hun ikametlerinden olan Kuzey Karadeniz-Hazar bozkırlarına gelişleri kuvvetle muhtemelen Atilla-Sonrası dönemde Priskos'un bahsettiği zamana (MS 463 civarı) denk gelmekteydi (Golden, 1980, s. 69-70). Priskos eserinin 30. Fragmanında Doğu Roma'ya elçiler gönderen Ogur, Sarogur ve Onogurlar hakkında şu bilgileri vermektedir:

Bu esnada Saragur, Urog (Ogur) ve Onogurlar Şarki Romalılara elçiler gönderdiler. Bu kavimler Sabirlerle yapılan muharebe neticesinde özyurtlarından atılmışlardır. Sabirleri, Abarlar (Avarlar) püskürtmüşlerdi. Abarlar'ı ise Okyanus kıyısında oturan ve bir yandan denizden yükselen cesim buharlarla sislerin diğer taraftan da şimdiye kadar işitilmemiş pekçok yırtıcı kuşun (griffon) yaklaşmasından kaçan kavimleri yurtlarından çıkartmışlardır ki, bu yırtıcı kuşların insan soyunu yiyip-bitirmeden yok olmayacakları söylentisi vardı ve insanları paralıyorlardı (Ahmetbeyoğlu, 1995, s. 65; Baştav, 1941, s. 58).

Priskos'un verdiği bu önemli bilgiler açık bir şekilde zincirleme göç-reaksiyonu denilen bozkır dünyasının yüzyıllarca maruz kaldığı bir yer-değiştirme sürecinin tipik örneği idi. Ogurlar, Sabirler tarafından yurtlarından kovulmuşlardı. Sabirler ise “Griffon”

denilen efsanevi canavarların saldırısına uğrayan Okyanus kıyısı halklarının Avarları itmesi neticesinde, Avarlar tarafından yerlerinden edilmişlerdir. Burada Griffonlar ve meçhul okyanus halkları bir kenara koyarsak, zincirleme göç hareketinin ana faili Avarlardır. Esasında V. yüzyılın başları ilk kez Kağan unvanını kullanan Yujiulü Shelun'dan (Qiudoufa Kağan) itibaren Avarlar yani Çinlilerin adlandırmasıyla *Rouran/Juan-Juan*'ların (Cücen), İç Asya bozkırlarının tek hâkimi oldukları ve hızlı bir yayılma sürecine girdikleri bir döneme işaret etmekteydi. Lakin gerçek anlamda karşılarında tek güç olan ve kendileri de bozkır kökenli olan (Hun-Siyenpi) Çin'deki Tabgaçlar (Kuzey Wei), İmparator Taiwu (MS 448-449) ve İmparator Wencheng dönemlerinde, Chu Kağan önderliğindeki Avarları ağır yenilgilere uğratacaklardı (458 civarı). Hatta Çin kaynaklarına göre Türk (Tujue) boyunun Kansu'nun kuzeyinden (Ping-liang) Altay Dağları'nın güney eteklerine kaçıışı da Taiwu dönemindeki saldırılardan sonra gerçekleşmiştir (Taşağıl, 2012, s. 95, 110).

Neticede, 460'larda Avar baskısı nedeniyle, Ogurları Batı Sibirya, Doğu Urallar ve Kuzey-Doğu Kazakistan'daki yurtlarından kovdukları ve söz konusu coğrafyaya yerleştikleri anlaşılan Sabirler de çok geçmeden VI. Yüzyılın başlarında harekete geçerek Kuban Havzası ve Kuzey Kafkasya'ya muhaceret edeceklerdir (510-515 civarı). Başta harp-kültürü olmak üzere yüksek maddi kültürlerini bir dönem arz-ı endam ettikleri Turfan bölgesinde almış oldukları düşünülen Sabirlerin, Batı Sibirya'daki Ugor kökenli halklar [Batı Sibiryalı Yugralar (Hantılar/Ostyak-Mansiler/Vogul)] üzerinde bıraktıkları derin kültürel etkiler günümüze değin devam etmiştir. Tobolsk dolaylarında Ob, Tura ve İrtiş boylarında Sabir, Saber, Savri, Sibir (Sı-vır) yer ve kale adları ve şahıs isimleri bıraktılar. Tobolsk ahalisi de bölgenin en eski sakinlerini Sybyr, Syvvyr diye anmaktadır. Aynı zamanda masallarında ve kahramanlık hikâyelerinde de Sabirler geniş yer tutmaktadır. Sabirleri kendi büyükleri kabul eden Ostiyaklar ve Vogullar sonradan hâkimiyetleri altına girdikleri Ruslara da "Saper" adını vermişlerdir. XVI. yüzyılda İrtiş Nehri kıyısında kurulan Sibir Hanlığı ve başkenti Sibir adı da Sabirlerle ilgili olması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca Sabirlerin İli Nehri, Cungarya havzası ve Kazakistan bozkırlarında buldukları da düşünülmektedir (Ahmetbeyoğlu, 2021a, s. 591; Baştav, 1941, s. 59-60; Kafesoğlu, 1998, s. 158). Bilindiği üzere Sabirlerin, Macarların kökeniyle ilgili olarak ortaya konulan varsayımlarda ayrı bir önemi olduğunu da belirtmemiz gerekir; yani Sabir-Macar aynılığı meselesinden bahsediyoruz. Bu konuya aşağıda değineceğiz.

Ogurların (bilhassa Onogur birliği), Ugor-Macarlara siyasi ve kültürel bakımdan tesir ettikleri ve onları kendileriyle beraber güney-batıya sürükledikleri düşünülmektedir.

Sabirlerin baskısı sonucunda yurtlarını terk ederek Aral'ın güneyindeki Çimkent, Yesi, Kızıl-orda bölgelerinden hareketle İtil boylarına geldikleri düşünülmektedir. Theopylactus Simokattes, eserin İskitler faslında Onogurların çok uzun yıllar önce *Bakhath/Bakath* isimli bir şehirlerinin olduğunu ve buranın deprem sonucunda yıkıldığını söylemiştir (Ahmetbeyoğlu, 2021b, s. 605; Golden, 1980, s. 33, 46; Zimonyi, 2002, s. 607). Tarihçiler, tarafından bu şehir, Onogurların ilk göç dalgasıyla bağlantı kurmuş ve genel olarak Toharistan, Soğdiyana (Maveraünnehir) ve Sir-Derya'nın orta mecralarında bulunduğunu iddia etmişlerse de bu görüşler karmaşık varsayımların ötesine gidememiştir. Bu bölgede Onogurların bir kısmı İtil'i geçerek eski yurtlarını andıran Kafkasyanın kuzey-doğu eteklerinden Don nehrine kadar ki sahayı yurt tuttular. İtil'in sol kıyısında kalan Onogurlar da kuzeyde otlaklar aramışlar ve daha sonraları İtil-Bulgar ülkesi olacak sahaya ulaşmışlardır. Onogurların, Don nehrinin aşağı boylarında ve güneyinde bugünkü Başkurdistan civarlarında olan Macarların da o günlerde onların hemen kuzey-batılarında oldukları iddia edilmiştir (Ahmetbeyoğlu, 2021b, s. 600-601). Ogur federasyonları (Onogur-Otuz Ogur-Dokuz Ogur-Beş Ogur-Sarogur vs.) İtil'den Dinyeper'e kadar Karadeniz'in kuzey bozkırları ve Kuzey Kafkasya'da aktif bir güç olarak uzun süre varlıklarını sürdürmüşlerdir. Altmış yıl hüküm sürecek olan Organas'ın yeğeni Kubrat/Kuvrat'ın [MS 605-665] (Zimonyi, 2002, s. 611), Büyük Onogur-Bulgar Kağanlığının çekirdeğini oluşturdukları muhakkaktır.

MS 460'lardan IX. yüzyılın sonlarına kadar geçen süreç (yaklaşık 450 yıl) bilinen tarihsel veriler ışığında Macarların, Türklerin bir parçası olarak şekillendikleri (etnik, siyasi-askeri, kültürel) son evreydi denilebilir. Öyle görülüyor ki ilk göçte Başkırıya onların ana-bölgesi olarak kalmış olmakla beraber Azak Denizi'ne uzanan geniş bir coğrafyada Hazar-Sabir-Ogur-Gök Türk denkleminde güçlü bir etki alanına sahiplerdi. Büyük Bulgarya'nın (Onogur-Bulgar Kağanlığı) Hazarlar tarafından dağıtılması (MS 670'ler) ve devamında yaşanan gelişmelerle birlikte Kara Bulgarlar ve İtil Bulgarlarıyla birlikte Hazarlara bağlanmış olmalıydılar. Ya da en geç MS 750-800 civarlarında Don-Volga-Kuzey Kafkasya hattına göç ettikten sonra tam anlamıyla Hazar Kağanlığına bağlandıkları düşünülmektedir. É. Csáki'ye göre Hazar-Bulgar savaşlarında Macarlar, Hazarların yanında yer almışlardır. Aslında bu hipotez ilginç bir şekilde Macarların Gök Türklerin Aşina kağanlarına bağlılığını ve onların Bizans tarafından "Türk" şeklinde tesmiye edilmelerini güçlendirecek bir argüman olarak durmaktadır. Hazar Kağanlığı üzerine çalışan araştırmacılar Hazarların Batı Türk Kağanlığına bağlılığını ve Kağanlıkta patlak veren iç savaşlar ve yıkımlar sonucunda Aşina kökenli bir

soylunun Hazarların başına geçerek Hazarların kağanlık statüsüne geçişinin temellerini attığına dair görüşten haberdardır.

Netice de İslam kaynaklarından da açık bir şekilde anladığımız üzere Onogurlar ve Macarlar/*Macgari* birbirlerinin çağdaşı olarak Karadeniz'in kuzeyi ve İtil havzası üzerinde hareket eden farklı gruplardır. Lakin yoğun bir etkileşim ve ittifak süreçleri bulunduğu da kesindir. Peçeneklerin gelişine kadar Macarların bölgedeki Türk oluşumlarıyla herhangi bir sıkıntı yaşamadığı görülmektedir. Bununla beraber yine İslam kaynaklarından öğrendiğimiz kadarıyla bölgedeki Slavlar üzerinde yoğun bir baskı kurdukları ve onları vergiye bağladıkları anlaşılmaktadır. İbn Rüsteh, *Kitâbü'l-A'lâki'n-Nefise* adlı eserinde Türklerin bir kolu dediği *Macğari*/Macarlar hakkında şunları yazmaktadır:

Macğarlar'ın ilk sınırı Peçenek memleketiyle Bulkar'lardan Eskil taifesinin memleketi arasındadır. Macğarlar Türklerden bir kavimdir. Bunların Reisleri muharebeye 20 bin süvari ile çıkar. Bu reise *künde* adını alır. Bu ad kralın lakabı olup asıl adı *Cüle/Cula*'dır. Macğarların tamamı Cüle'nin muharebe, müdafa ve diğer hususlardaki her emrine itâat ederler. Bunlar kırlarda otururlar. Otlakları takip ederek gezerler. Diyarları geniştir. Memleketlerinin bir tarafı Rum Denizine bitişir. Bu denize, birisi Ceyhun'dan büyük olan iki nehir dökülür. Macğarların meskenleri işte bu iki nehir arasındadır. Kışı bu nehirlerden balık avlayarak geçirirler... Macğar ülkesi ağaçlık, suyu bol ve nemlidir. Geniş ekinlikleri vardır. Komşularından olan Sakleblere (Slavlar) hep galip geldiklerinden onlardan ağır vergiler alırlar. Bu sebeple Saklebler, Macğarların elinde esir gibidirler... Söylenildiğine göre Hazarlar, Macğarlardan ve kendilerine komşu diğer kavimlerden korunmak için çevrelerine hendekler kazmışlardır (Yörükan, 2004, s. 294).

Samani hükümdarı Nasr b. Ahmed'in vezirliğini de yapan Ceyhânî de Macarları, Türklerin bir kolu olarak tanımlamıştır (Çoban, 2007, s. 968). *Hudûdü'l-âlem*'de (X. yy.) ise heybetli ve güzel görünüşlü olarak tarif edilen Macarların, doğularında bir dağ güneylerinde ise *Vanandır* (*V.n.nd.r* ?) denilen bir Hristiyan kabilesiyle komşu oldukları ve hükümdarlarına Jula denildiği yazılmaktadır. Ayrıca batı ve doğudan Rus topraklarıyla komşu oldukları belirtilen ülkeleri 150 fersah uzunluğuna ve 100 fersah genişliğe sahiptir. Gerdizî ise *Zeynü'l-ahbâr*'ında (XI. yy.), Türklerden Hristiyan olanlarıdır dediği Macarların askeri seferlerini düzenleyen kumandanlarına Künde, devlet işlerini yürütene ise Jula denildiğini belirtmektedir. Yine onların güzel yüzlü ve gösterişli oldukları ile sayıca çok ama "zayıf" Slav kabilelerine karşı üstün geldikleri ve onları yağmaladıklarından bahsetmektedir (Yörükan, 2004, s. 68-69, 85-86). Genel anlamda Macarları Türklerin bir kolu-şubesi olarak tanımlayan İslam kaynaklarının belki de en önemli özelliği onları gerçek kavmi adlarıyla

tanımlamalarıdır; yani bir başka deyişle klasik Batı ya da Doğu kaynaklarında sıkça rastladığımız sözde “medeni” olanın “ötekileri” istedikleri şekilde isimlendirme yöntemi (etnonim) yerine yerel isimlendirmeyi (endonimi) muntazam bir şekilde aktarmaya çalışmışlardır. Mesudi'nin, akınları Endülüs (İspanya), İfrenç (Frengistan/Fransa) ve Celelika (Galiçya) topraklarına ulaştığından bahsettiği “Türkler” de Macarlar olmalıdır (Mesudi, 2004, s. 95). Bizans imparatoru VII. Constantine Porphyrogenitus'un kaleme aldığı *De Administrando Imperio*'da (X. yy.) “Türk” (*Τούρκοις/Τούρκων*) adıyla geçen Macarlar, Batı'da MS IX. yüzyıl Frank yıllıklarında (*Annales Bertiniani* ve *Annales Iuvavenses/Salzburg Yıllıkları*) ise Ungri-Ungari adıyla gözükmektedirler. Ruslar ise İlk Vakayiname'de (Ana Kronik/Nestor Kroniği) “*Pověsti vremennykh lét*” Macarlardan, *fehér ugorok* (Ak Ugorlar) adıyla Slavların Tuna boyundaki toprağını miras edinen “Ak Macarlar”dan ve “*fekete ugorok* (Kara Ugorlar)” adıyla Kiev yakınlarına gelen “Kara Macarlar”dan söz edilmiştir (Öz, 2021, s. 47). Daha genelde ise Batı kaynakları ve Ruslar onları şu isimlerle adlandırmışlardır: Latin. *Ungri*; Alman. *Ungar*; Fran. *Hongrois-Rus. Venger* (Eckhart, 2010, s. 5).

Muhtemelen İtil Nehri'nin doğusunda artan zincirleme Peçenek-Uz baskınları nedeniyle, 820-830 civarında 7 Macar boyunun [*Megyer, Nyek (Negmen), Kürt-Gyarmat (Yurmatı-Kürtün), Tarjan/Tarhan, Jenö, Ker, Keszi (Kese)*] oluşturduğu konfederasyon, yoğun ölçekli bir göç hareketine geçmiş ve Don-Dinyeper nehirleri arasındaki Levedya denilen sahaya yerleşmişlerdir (Eckhart, 2010, s. 5-7; Golden, 1980, s. 71; Halasi-Kun, 1990, s. 885). C. Porphyrogenitus'un verdiği malumattan da anlaşılacağı üzere Başbuğları Lebedi/Levedi önderliğindeki Macarlar, Hazar Kağanı'na bağlı kalarak tüm savaşlarına katılmış (üç yıl) ve bu sadakatlerine karşılık Hazar Kağan'ı evlilik için ona kendi kızını göndermiştir. Levedya sahasına gelişlerinden kısa bir süre sonra Hazar Kağanlığına isyan eden Kabarlar, üç urug [*Abád, Borsod, Miskolc*] (Halasi-Kun, 1990, s. 889) halinde Macarlara katılacak ve onların başı çeken sekizinci boyu olacaklardı. Kabarların da katılımıyla sayıları sekize çıkan boyların adları *De Administrando Imperio*'da şu şekilde geçmektedir: *Kabaroï, Nekis, Megeris, Kourtougermatos, Tarianos, Genach, Kari, Kasi* (Porphyrogenitus, 1985, s. 171, 175). Kabar İsyanı, Artamanov'un tezine göre Kağanlık'da Yahudiliğin resmi dine dönüştürülme isteği (esasında bir soylu olan Obadya'nın başa geçmesi ve Kağanlık kurumunu seremonik bir figüre dönüştürmesiyle bağlantılıdır) ve geleneksel bozkır sistemine göre kurulu askeri-beyler aristokrasinin bozulması nedeniyle ortaya çıkan ihtilafların Obadya'nın/Ovadya'nın Peçenek ve Uz/Oğuz boylarını yeni garnizonlar

oluşturmak için çağırmasıyla taçlanarak Hazar asillerinin gerçekleştirdiği bir başkaldırı hareketiydi. 838 yılı civarında inşa edilen Sarkel kalesi de bu iç-savaşın sonucuydu. Böylece devlet, hem isyancılara karşı zaferini ve yeni resmi dinlerini ilan etmiş hem de zayıflayan askeri-yapılarının doğurduğu savunma ihtiyacını karşılamaya çalışmıştı. Bilindiği üzere Sarkel'in inşa nedeniyle ilgili olarak araştırmacıların farklı görüşleri bulunmaktadır (Golden, 1980, s. 67-77, 133). Porphyrogenitus bu birleşmenin ardından “Türklerin (yani Macarlar)” ve Kabarların (*Kάβαροι*) birbirlerinin dillerini öğrenmeye çalıştıklarından bahsetmektedir (Porphyrogenitus, 1985, s. 175). Bu askeri çalkalanma ve istikrarsızlık durumu esasında Peçenekler ve Oğuzların daha batıya hareket etmelerine olanak sağlamış, bilhassa dönemin en kuvvetli Türk askeri yapısı olduğu anlaşılan Peçenekler -860 civarında Hazar-Uz ittifakını da yenilgiye uğratarak- Don-Kuban nehir mntıkalarına ilerlemişlerdir (Kurat, 1972, s. 43). Yaşanan bu gelişmeler tabi olarak Macarları ikinci bir göçe maruz bırakmış, bir grubu Kafkasya ve İran topraklarına girerken ana grup en geç 860 civarlarında Dinyester-Prut-Seret nehirleri boyunca uzanan *Etelköz* bölgesine [Besarabya ve Moldavya civarı; Tuna ve Dinyester nehirleri arası] yerleşmişlerdir (Çoban, 2007, s. 970; Eckhart, 2010, s. 8; Halasi-Kun, 1990, s. 885; Türker, 2017, s. 406)³. *Etelköz*'deki ikametleri sırasında kendisine bir elçi göndererek yanına çağırın Hazar Kağanının huzuruna çıktığı anlaşılan Levedi, Kağan'ın kendisini Macar halkının “prensi” olarak seçme teklifine, tüm bağlılığını ve iyi dileklerini sunduktan sonra kendi yerine Almuş/Almoş ya da Almuş'un oğlu Arpad'ın bu görev için daha uygun olacağını söyleyerek cevap vermiştir. Bu sözler üzerine Hazar Kağan'ı bazı adamlarını Levedi'yle beraber “Tüklere” (Macarlara) göndermiş ve neticede Arpad, Macarların lideri olarak seçilmiştir (Porphyrogenitus, 1985, s. 173). Bu durumda Almuş'un *kündü*, Levedi'nin ise *gyula* payelerine sahip oldukları düşünülebilir (Györffy, 1994, s. 89).

Başbuğ Levedi ve *De Administrando Imperio (DAI)*'daki kayıtlarda yoğunlaşmışken son olarak yukarıda bahsettiğimiz Macarlar-Sabir aynlaştırılması meselesine değineceğiz. *DAI*'deki (Böl. 38) kayda göre Başbuğ Levedi önderliğindeki Macarlar, evvelen “Kangarlar” denilen Peçenekler karşısında aldıkları bir yenilgiden sonra içlerinden ayrılan bir grup Doğu'ya, Pers bölgesine göç etmiş ve bunların hâlihazırda Türklerin (yani Macarlar) kadim ismi olan “*Sabartoi asphaltoi*” şeklinde adlandırıldığından bahsedilmiştir (Porphyrogenitus, 1985, s. 171-173). Macar dil bilimci Jenö Juhász Orta Çağ Grekçesiyle yazılan bu ifadeyi Macarca üzerinden *Savarti Ezfeli* olarak okuyarak “güney Savirleri/Sabirleri (= Macarlar)” şeklinde bir anlam vermiştir (Baştav, 1941, s. 98-99). Gerek Hazarların gerekse de Macarların

³ *Etelköz*'ün konumu hakkındaki tartışmalar için ayrıca bk. (Karatay, 2014, s. 41-92).

MS VI. yüzyıl içerisindeki kısa bir zaman zarfında siyasi varlığı kaybolmuş bir kavmin adıyla zikredilmeleri her ikisinin de çekirdek unsurunu Sabirlerin oluşturabileceği izlenimini vermektedir. Ayrıca Macarların, bir anlamda “son raddeye” kadar Hazar Kağanlığına bağlı kalması da esasında bu varsayımı daha da kuvvetlendirmektedir. Priscus’un kaydına göre Ogurlar gibi köklü ve güçlü bir bölüğü yurtlarından çıkartabilen; Procopius’da âdeta insan zekasının en üstün mühendisliği denilebilecek kuşatma makinelerini yapabildikleri zikredilen; Malalas’ın kaydına göre 520’lerde Balak’ın yerine tahta geçen karısı Boarik’ın 100.000 savaşçıdan mürekkep bir orduya sahip olduğu düşünüldüğünde (Golden, 1980, s. 35-36), Sabir siyasi varlığının yazılı kaynakların aktif bir şekilde çalıştığı bir coğrafyada tarih sahnesinden bir kuyruklu yıldız gibi kaybolmasının ne denli zor olacağı anlaşılır.

İlk Macar Fatihlerin Avrupa’ya Girişi

MS 894-896 Bizans-Tuna Bulgarları savaşları arifesinde 893 senesinde Aşağı Tuna mıntıkasında Macar liderler Arpad ve Kusan [Kuşan?], Bizans İmparatoru Bilge Leo’nun elçilik heyeti ile bir ittifak antlaşması gerçekleştirmişlerdir. *Annales Alamannici*’de aktarılan malumata göre 904 senesinde Kusan (*dux Cussal/Kussan*) Bavyeralılar’ın attığı bir pusuda öldürülmüştür (Györffy, 1994, s. 88). *Etelköz* sahasında arz-ı endam eden Macarlar her ne kadar Tuna’nın diğer yakasına geçerek Bulgarlara karşı savaşsalar da Bizans’ın alacağı ağır yenilgilere engel olamamışlardır. Bu süreçte Bulgar kralı I. Simeon’un Peçeneklerle anlaşmasıyla ezeli takipçileri Peçeneklerin artan baskıları veya belki de paralı askerler olarak at koşturdukları coğrafyalarda gördükleri zayıflıkları -Büyük Moravya’nın parçalanma sürecine girmesi- değerlendiren Macarlar, 896 civarında Arpad’ın önderliğinde Verecke Geçidi’ni aşarak Karpat Havzasına girdiler. Böylece tıpkı selefleri olan Hunlar ve Avarlar’ın yaptığı gibi Tuna-Tizza nehirleri ve Balaton Gölü mıntikasına yerleşmişlerdir. Prümlü Regino *Chronicon* adlı eserinde kendilerinden daha üstün olan Peçenekler tarafından kovularak İskit topraklarından geldiklerini söylediği Macarlar hakkında şu dikkat çekici kaydı yazmaktadır: “onlar kılıçla az, okla çok insanı öldürüyorlar; boynuz yaylarıyla öyle usta atışlar yapıyorlar ki oklarından kurtulmak çok zordur” (Işık, 2021, s. 48). “*Şeytani çirkinlik ve cehennemi merhametsizlikleri*” ile tasvir edilen Macar süvarileri, 900 senesinde Pavya’ya kadar tüm İtalya’yı yağmaladılar. 910-911 civarında Karolenj imparatoru I. Louis’i ağır bir bozguna uğrattılar. 918’de Bremen’i, 924’de içindeki 44 kilisesiyle birlikte Pavya’yı yaktılar. Aynı yıl (924), Provence ve Bourgogne Frank krallığını uzanan akınlar tertip ettiler. 926 senesinde Güney Almanya, Alsas-Loren, Ardenler ve ardından Kuzey İtalya baştan başa Macarlar tarafından yağmalandı. Keşiş IV. Ekkehard tarafından kaleme alınan *Casus Sancti Galli* adlı

isimli eserde 926 senesinde St. Gallen'de yaptıkları yağmalar kaydedilmektedir. 933'de Alman kralı I. Heinrich, verdiği haracı kesince Saksonya bölgesine giren Macarlar, Merseburg'da ağır bir yenilgi aldılar. 937'de Champagne'den Attigneny'ye kadar ki sahayı, 954'te Loren, Champagne ve Burgonya sahalarına akınlar düzenlediler. 10 Ağustos 955'te Ausburg civarında Lechfeld Muharebesinde Alman kralı I. Otto tarafından ağır bir mağlubiyete uğratılan Macarlar, böylelikle yağma ve istila hareketlerine son verdiler. Hristiyanlaşma süreçleri her ne kadar Kral Geza döneminde başlasa da oğlu Vajk'ın (997-1038) vaftiz olup Hristiyanlığı kabul ederek İstván adını almasıyla gerçek anlamda "Hristiyan" Macar tarihi de başlamış oldu. İstván gerek eski Macar paganizmi gerekse de Bizans Ortodoks Kilisesi savunucularını bertaraf ederek Papa'dan taç talebiyle Roma'ya bir heyet göndermiş ve Katolik mezhebini devletin resmi dini olarak kabul etmiştir (Eckhart, 2010, s. 17; Işık, 2021, s. 49-51; Öz, 2021, s. 42-43).

Macarların 1000 yılı civarında resmi din olarak Hristiyanlığı (Katolik mezhebi) benimsemesine rağmen Orta Çağ'ın katı Hristiyan doktrini göz önünü alırsak, yaklaşık 200-300 sene sonra kaleme alınan gerek *Anonymus* (MS 1200'ler) gerekse de *Gesta Hungarorum*'da (1283-Simon Kézai) kökenlerini, Batı Avrupa dünyası için "yabani barbarlar" olarak görülen İskitya ve Hunlara götürmeleri, onların kadim "bozkır" ve özelde "Türk" bağlarına ne denli önem verdikleri ve sadık kaldıklarının en önemli nişanesidir. Hatta Papa II. Sylvester'in İstván'a gönderdiği tacın üzerinde dahi *Rex Turcicae* yani "Türklerin Kralı" yazmaktaydı. *Gesta Hungarorum*'da, ava çıkan Hunor ve Magyar kardeşlerin bir geyiğin peşinden giderek Maetois (Azak) bataklığının geçilmesi hadisesi de Jordanes'de geçen Hun rivayetiyle benzerdir. Macar rivayetindeki dikkat çeken ayrıntı ise Hunor ve Magyar kardeşlerin bölgedeki Alan kralı Dula/Dulo ile sihriyet kurmalıdır (Halasi-Kun, 1990, s. 887-889; Öz, 2017, s. 1474-1490). Esasında Macarlarınkine çok daha yakın bir anlatı Utrigur (Otuz Ogur) ve Kutrigurlarla (Dokuz Ogur) ilgili olarak 547/548 civarında Bizans'a giden Kırım Got elçisinden gelmektedir. Bu iki halkı sembolize eden iki kardeş bir geyiği kovalarken Maetois bataklığını geçen bir yol bulmuşlar, ardından Gotları yenilgiyi uğratmışlardır. Don Nehri'ni batısına kardeşlerden Dokuz Ogurları temsil eden cet, doğusuna ise Otuz Ogurları temsil eden cet yerleşmiştir (Zimonyi, 2002, s. 609). Göç rivayetleriyle ilgili bu benzer aktarımlar, Türk kökenli Hun-Ogur taifesi ile Ugor-Macarlar arasındaki ortak kültürel etkileşimin ne denli güçlü olduğunun kesin bir göstergesidir.

Son olarak İlk Macar fatihlerinin genetik kökenlerinin de daha öncede belirttiğimiz fiziksel Türk yakınlıklarına işaret ettiğiyle ilgili bilimsel kanıtlara yer vereceğiz. Günümüz

Macarları genetik açıdan Alman ve Slav gen havuzlarına yakın olmakla beraber Uralik-Ugor kökenlerine ait kodlara çok az rastlanılmaktadır. Lakin X. yüzyıla ait mezarlardaki Macar Fatihlerine dair genetik analizler bambaşka bir tablo resmetmektedir. Ata-Baba soyunu gösteren Y-Kromozom STR analizleri %35-50 oranlarında Ural köklerine işaret ederken yine büyük oranda Orta Asya-İç Asya Türkleriyle bağlantılı genetik akrabalıkları gözlemlenmektedir. Yine ana soylarına (mtDNA) işaretlerde benzer değerleri vermektedir. Örneğin Neparácski ve meslektaşlarının 2018'de yayımlanan çalışmasına göre X. yüzyıl Macarlarının anne-soyları (mtDNA) bakımında en az 1/3'ü, Asya Hunları ağırlıklı olmak üzere Orta-İç Asya gen havuzuna mensupturlar. Yakın bir zaman önce (2020) yayımlanan bir başka çalışmada da benzer sonuçlara ulaşılmıştır. İlk Macar Fatihlerinin X. yüzyıl başlarında kraliyet otağlarını kurdukları ve merkez haline getirdikleri Yukarı Tisza ve Orta Tisza bölgelerindeki mezarlardan çıkarılan 19 erkek-birey kalıntısı üzerinde yapılan genetik analizler ata-soylarının (Y-kromozom STR ve SNP) Ugor bağlarına (Batı Sibirya-Güney Urallar) işaret eden N3a hablo grubu başta olmak üzere Baykal Gölü-Altay Dağları (Türk/Hun) ve çok az da olsa Kuzey Karadeniz-Kuzey Kafkasya (Kafkas ve Doğu Avrupa halkları) ile ilişkili Ugor-Türk ağırlıklı "karma" bir genetik havuza mensup olduklarını göstermiştir (E. Fóthi ve ark., 2020, s. 1-21). Karpat Havzası'na göç eden ilk jenerasyon Macarların genetik yapısına dair 2017 senesinde sonuçları yayımlanan bir başka araştırma (17 mtDNA ve 4 Y-Kromozom) söz konusu durumu belki de en iyi şekilde açıklamaktadır: ilk kuşak Macarlar kökensel olarak çok eskilere dayanan Batı Sibirya – Orta Asya gen havuzlarına sahiptir ve uzun süreli göçler ile değişen coğrafyalara bağlı olarak zaman içinde kısmi ölçekte Europoid/Kafkasoid genlerle karışmışlardır (Neparácski ve ark., 2017, s. 201-214).

Sonuç

Fin-Ugor dil ailesinin Ugor koluna mensup bir lisan konuşan Macarların fizik-antropolojik, genetik, sosyo-kültürel ve siyasi fazlarda en eski yurtları kabul edilen Batı Sibirya'da, tarihsel ana-vatanları olan Başkırıya'da ve Karadeniz'in kuzeyinde coğrafi ve ırki seviyelerde Türklerle yakın ya da iç-içe geçmiş süreçler yaşamışlardır. Batı Sibirya'da, Dingling'lerin (Töles) batı kolu oldukları düşünülen Ogurların; ayrıca bazı araştırmacılar tarafından Macarlarla özdeşleştirilen Sabirlerin, Yenisey ve onun kolları boyunca uzanan sahalarda Macarların atalarıyla temas kurmuş olmaları güçlü bir olasılıktır. Hatta Simokatta'da zikredilen haliyle genelde Soğdiyana-Toharistan-Sir Derya bölgelerinde aranan Ogurların deprem sonucu yıkılan kadim başkenti *Bakhath*'in da Yenisey'in kollarından olan

Bakhta ırmağı civarında -günümüzde Krasnoyarsk Krayı Turukhansky bölgesi içinde bulunmaktadır⁴ yer almış olabileceği kanaatindeyiz. Yenisey Nehri civarındaki *Bakhta* hipotezi daha önce ortaya konuldu mu bilemiyoruz; lakin bu iddiamızı kuvvetli bulmakla beraber Türk-Macar (genelde Türk-Ugor) temasının ilk kökenlerine inmesi ve Macarların “Türk akrabalığının” (ya da belki de esasında Türk soyundan gelmelerinin) menşei bağlamında güçlü bir delil olduğu düşüncesindeyiz. Macarların, Hristiyanlığı benimsedikten sonra da Batı dünyasında “iyi bir imaj” uyandırmamasına rağmen söz konusu kadim “Hun-Türk” köklerine yazılı kaynaklarıyla da bağlı kaldıkları görülmektedir. Her ne kadar Vatikan merkezli Batı Hristiyan medeniyeti tarafında yer alarak Osmanlı İmparatorluğu ile yoğun bir çatışma dönemi (XIV.-XVI. yüzyıllar arası) yaşasalar da sonraki süreçler onları XIX. yüzyıldan itibaren “Türk” bağlarına tekrardan yaslanmalarına vesile olacaktır. Karpat Havzasını geçerek Panonya ovasına doğru başlayan yolculukları öncesinde Batı Sibirya-Ural hattından İdil-Dinyester hattına uzanan muhtelif yaşam-alanlarında gerek Ogur bilhassa da Sabir-Hazar unsurlarla yoğun bir etkileşim ve uyum içinde yaşadıkları görülün Macarların, IX. yüzyılda İdil nehrinin doğusunda Peçeneklerin ortaya çıkışına kadar Türklerle kayıtlara geçen “ciddi” bir sorun yaşamadıkları dahası son göçlerine kadar Hazar Kağanlığına bağlı kaldıkları da açık bir şekilde anlaşılmaktadır. İslam kaynakları başta olmak üzere tarihi kayıtlarda Macarların genel itibarıyla Karadeniz’in kuzey coğrafyasındaki Slav halklarıyla yoğun bir çatışma sürecinde buldukları onları zapturapt altına alarak vergiye bağladıkları yönünde bilgiler bulunmaktadır. Doğulu ve Batılı kaynaklarda doğrudan veya dolaylı olarak Türklerle (Hun, Ogur-Onogur, Sabir, Türk adlarıyla) ilişkilendirilen eski Macarların Türklerle olan bu yakın coğrafi, antropolojik ve kültürel bağları günümüzde yapılan soy-genetiği çalışmalarıyla da daha belirgin bir hale gelmiştir. Avrupa’ya giren ve bilim-çevrelerince “Macar Fatihler” olarak adlandırılan bu ilk Macarların genetik kodlarının, Sibirya ve Orta Asya’daki Ugor ve Türk kökenli boylarla çok yakın ilişkili olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca göç süreçlerinde kısmi oranda Kafkasoid karışımların gerçekleştiği de tespit edilmiştir. Proto-Macarlar ve eski Macarların soy kökenleriyle ilgili olarak Türk ya da Ugor tezlerinden hangisini kabul edersek edelim, Türkler ve Macarların “akrabalık” benzeri kadim bir bağlantılarının olduğu muhakkaktır.

⁴ <https://goo.gl/maps/zjmBi23jNrLXVvaXA> (Google Maps, Erişim Tarihi: 13 Temmuz 2022).

Kaynakça

- Ahmetbeyoğlu, A. (1995). *Grek seyyahı Priskos'a göre Avrupa Hunları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Ahmetbeyoğlu, A. (2021a). Sabirler. S. Çirkin (Ed.), *Kökler içinde* (C II, s. 587-592). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ahmetbeyoğlu, A. (2021b). Ogur boyları. S. Çirkin (Ed.), *Kökler içinde* (C II, s. 593-622). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Bakhta. (t.b.). *Google Maps*. <https://goo.gl/maps/zjmBi23jNrLXVvaXA>
- Baştav, Ş. (1941). Sabir Türkleri. *Belleten*, 5(17-18), 53-100.
- Csáky, V., Gerber, D., Szeifert, B., Egyed B., Stégmár, B., Botalov, S., Grudochko, Matveeva, Zelenkov, Sleptsova, Goldina, Danich, Mende, Türk, Szecsenyi-Nagy, (2020). Early medieval genetic data from Ural region evaluated in the light of archaeological evidence of ancient Hungarians. *Sci Reports*, 10, 19137.
- Çoban, E. (2007). Ortaçağ Macaristan'ında Müslüman gruplar. 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi* (C 2) içinde (s. 967-980), Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Doğan, İ. (2007). Macar ulusal kimliğinin oluşumunda Türk etkisi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 47(2), 1-12.
- Eckhart, F. (2010). *Macaristan tarihi*. (İ. Kafesoğlu, Çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Fóthi, E., Gonzales, A., Fehér, T., Gugora, A., Fóthi, A., Biro, O. ve Keyser, C. (2020). Genetic analysis of male Hungarian conquerors: European and Asian paternal lineages of the conquering Hungarian tribes. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 12(31), 1-21.
- Golden, P. B. (1980). *Khazar studies C I*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Golden, P. B. (2000). Rusya'nın orman kuşağı halkları. Denis Sinor (Ed.) *Erken İç Asya Tarihi* (2. baskı) içinde (s. 311-344). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Golden, P. B. (2002). *Türk halkları tarihine giriş*. (O. Karatay, Çev.), Ankara: KaraM Yayınları.
- Györffy, G. (1994). Dual kingship and the seven chieftains of the Hungarians in the era of the conquest and the raids. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1(2), 87-104.

- Haddon, A. C. (1912). *The wanderings of peoples* (2. baskı). London: Cambridge University Press.
- Halasi-Kun, T. (1990). Türk-Macar akrabalığı üzerine. (E. Çoban, Çev.). *Erdem*, 6(18), 885-892.
- Işık, İ. H. (2021). *Sekeller (Doğu Avrupa'da unutulmuş bir hun kavimi)*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk milli kültürü* (16. baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Karatay, O. (2014). Etelköz: Ortanca Macar yurdu hakkında yeni bazı tespitler. *Bellekten*, 78(281), 41-92.
- Kurat, A. N. (1972). *IV.-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz kuzeyindeki Türk kavimleri ve devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Mesudî (2004). *Murûc ez-zeheb (Altın bozkırlar)*. (D. A. Batur, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Yörükan, Y. Z. (Haz.) (2004). *Müslüman coğrafyacıların gözüyle Ortaçağ'da Türkler*. İstanbul: Gelenek Yayınları.
- Neparáczkı, E., Juhasz Z., Pamjav, H., Fehér, T., Csányi, B., Zink, A., Maixner, F., Palfi, G., Molnár, E., Pap, I., Kustár, A., Révész, L., Rasko, I. ve Török, T. (2017). Genetic structure of the early Hungarian conquerors inferred from mtDNA haplotypes and Y-chromosome haplogroups in a small cemetery. *Mol Genet Genomics*, 292, 201-214.
- Öz, A. (2021). *Ortaçağ'da Macarlar ve Sekeller* (Yayınlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Öz, A. (2017). Orta Çağ Macar kroniklerinde Hun-Macar akrabalığı. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 57(2), 1474-1490.
- Porphyrogenitus, C. (1985). *De administrando imperio*. (R. J. H. Jenkins, Çev.). Washington DC.: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies.
- Rasonyi, L. (1993). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Tarihi Araştırmaları Enstitüsü.
- Şen, M. (2016). *Yurt tutuştan Trianon'a Macaristan*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Taşgıl, A. (2012). *Gök Türkler C I-III*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Türker, P. Y. (2017). Erken Ortaçağ'da İç Asya'dan Erdel Bölgesi'ne yapılan göçler. *Prof. Dr. Eşref Buharalı'ya armağan (Türk Tarihine Dair Yazılar-II)* içinde (s. 401-408). Ankara: Gece Kitaplığı.

Vasary, I. (2007). *Eski İç Asya'nın tarihi*. (İ. Doğan, Çev.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Zimonyi, I. (2002). Bulgarlar ve Ogurlar. *Türkler* (C 2) içinde (s. 606-616), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.